

Aleksandra IDZIAK¹, Krzysztof HERMAN²

¹The Guzzardo Partnership, Inc. - Landscape Architects / Land Planners
San Francisco, USA
e-mail: a_idziak@yahoo.com

²Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Samodzielny Zakład Sztuki Krajobrazu
Warszawa, Polska
e-mail: hermankj@gmail.com

MIĘDZY KOPALNIĄ A KRAJOBRAZEM. TRANSFORMACJE SZTUKI KRAJOBRAZU. INSTALACJE, RZEŹBA, PERFORMANCE JAKO FORMY REKULTYWACJI KRAJOBRAZÓW POSTINDUSTRIALNYCH

słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, rewitalizacja, sztuka w krajobrazie, krajobraz postindustrialny

WSTĘP

„(...) Krajobraz można pojmować jako dar, który otrzymaliśmy, jako dar przekazany nam przez poprzednie pokolenia. Naszym zadaniem jest rozpoznanie jego wartości. (...) Krajobraz bowiem dalej przekazujemy jako dar dla następnych pokoleń” (Królikowski, 2006)

Rozwój cywilizacyjny determinuje przestrzeń życia człowieka i sposób jej użytkowania. Ludzki pęd do korzystania z zasobów przyrody zmienia środowisko nieodwracalnie. W obrębie krajobrazu kulturowego najsilniej naznaczone ludzką działalnością są niewątpliwie przestrzenie zurbanizowane, przemysłowe, oraz zaniedbane i opuszczone. Zdegradowany i zapomniany krajobraz traci kulturowy sens bytu, staje się pozornie martwym. Pamiętając o tym, że jest nadal dowodem ludzkiej działalności, wymaga reinterpretacji jego znaczeń i naprawy (ożywienia – rewitalizacji) dla przyszłych pokoleń. Nowe perspektywy transformacji krajobrazów zaniedbanych i odzyskanych powinny zatem uwzględniać nie tylko techniczne formy rekultywacji terenu, mające na celu jedynie mechaniczne próby zwrócenia owych przestrzeni „naturze”, należy także poszukiwać sposobów na odczytywanie wartości

zastanych i nadawanie nowych, w pozornie nijakim, rozmytym krajobrazie (Królikowski, Rylke, 2001).

Ideą opracowania jest wskazanie możliwości posługiwania się sztuką jako narzędziem do transformacji krajobrazów zdegradowanych (szczególnie pokopalnianych). Zgodnie z zasadami architektury krajobrazu jako nauki, doświadczenia artystyczne mogą być wykorzystane jako metoda badań nad otoczeniem (Królikowski, 2006) i pozwalają na działania „tu i teraz” w przeciwieństwie do standardowej rekultywacji wymagającej dziesięcioleci. Sztuka w krajobrazie może stać się formą odpowiedzi na potrzebę identyfikacji miejsca w warstwie kulturowej dla pełnej waloryzacji przestrzeni, sposobem społecznej promocji i czasowego zagospodarowania terenów poprzemysłowych; może i kreacją nowego znaczenia pojęcia rekultywacji. Tekst ma za zadanie zwrócić uwagę na szerokie spektrum definicji rekultywacji i na możliwości włączania sztuki krajobrazu w całościowy proces odnowy przestrzeni poprzemysłowych. Artykuł odnosi się do zagadnień z zakresu teorii estetyki ekologicznej i zasad zrównoważonego rozwoju i ma na celu wykazanie, że dialog ze sztuką w kontekście transformacji krajobrazu zdegradowanego jest możliwy i daje wymierne rezultaty.

PRZESTRZEŃ. ZDEGRADOWANY KRAJOBRAZ KOPALŃ JAKO MODEL

Skrajna konsumpcja przestrzeni przy całościowej degradacji środowiska jest obecnie często spotykana, czego przykładem są wielkoobszarowe przekształcenia obszarów zagospodarowywanych przez ośrodki przemysłu górniczego, przede wszystkim przez kopalnie odkrywkowe.

Krajobraz przekształcony w skutek działalności kopalń odkrywkowych to przestrzeń, w której nie tylko doszło do zmian w rzeźbie terenu (sztuczne odsłonięcia, nasypy), ale uległo degradacji także całe środowisko przyrodnicze (brak zdolności produkcyjnej, brak możliwości dalszego wykorzystania zasobów naturalnych bez zabiegów odnawiających utracone wartości fizjonomiczne); wartości takiego krajobrazu zostały zmienione.

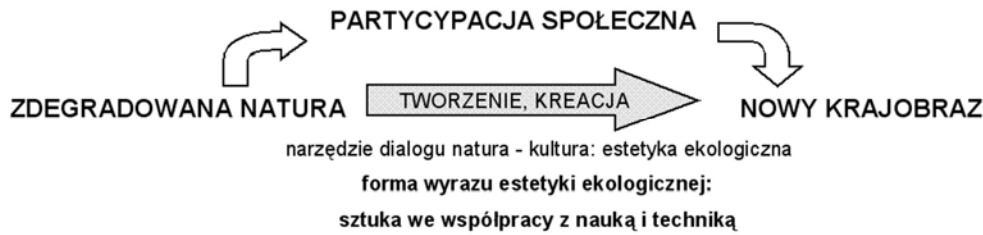
W przypadku terenów kopalnianych i pokopalnianych mechaniczna rekultywacja opiera się na czasochłonnych działaniach wykorzystujących prawa sukcesji naturalnej i tym samym skazywałoby owe wyjałowione krajobrazy na długotrwałą „martwość kulturową”. Coraz częściej jednak dzisiejsze potrzeby społeczeństwa sprowadzają się nie tylko do działań niwelujących antropogeniczną degradację krajobrazu. W kreowanie (tu odbudowywanie) swojej przestrzeni człowiek zaczyna wcielać twórcze działanie, które wydobywa, podnosi walory estetyczne a potem i użytkowe kreowanego miejsca. Kultura ludzka, a wśród niej sztuka, stają się formą odpowiedzi na zastaną degradację krajobrazu kulturowego.

TEORIA. REKULTYWACJA A SZTUKA

Zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, omawianymi podczas Światowych Szczytów Ziemi w Rio de Janeiro (1992) i Johannesburgu (2002), człowiek powinien zostać zobowiązany w pełni ustawowo do konserwowania krajobrazów a w nich unikalnych ekologicznych i kulturowych jakości poprzez działania techniczne, wspólne z artystycznymi (Toepfer, 2002). Taki sposób zwalczania pogłębiającej się degradacji środowiska jest możliwy tylko przy udziale (partycypacji) w rekultywacji i rehabilitacji zniszczonych terenów społeczeństwa, wyedukowanego ekologicznie i kulturowo. Jedynym przewidywalnym sposobem takiego działania jest respektowanie nienamacalnych, duchowych wartości krajobrazu (*genius loci*), w którym prowadzone są prace rekultywacyjne oraz estetyczne wyrażanie kultury ludzkiej poprzez współdziałanie techniki, polityki i nauki ze sztuką (Toepfer, 2002).

Dlatego też estetyka ekologiczna może stanowić punkt wyjściowy do przededefiniowania pojęcia rekultywacji dla potrzeb wykorzystywania w niej sztuki. Jeśli za tęzę przyjąć słowa prof. M. Gołaszewskiej: „Doznanie estetyczne przyrody - zintegrowanie natury ze sztuką” (Wilkoszewska, 1990) oraz J. Dewey’a: „Sztuka nie istnieje sama przez się, lecz jest przede wszystkim pewną cechą doświadczania” (Wilkoszewska, 1990), należy podjąć się próby wskazania medium pomiędzy ludzką kulturą a naturą. Stać się nim może artysta i architekt krajobrazu tworzący w krajobrazie.

Jeśli estetyka przyrody dotyczy percepcji, pełnego doświadczania otoczenia za pomocą wszystkich zmysłów a ekologia jest wyrazem współzależności człowieka z jego środowiskiem oraz ideą przyświecającą rehabilitacji przemysłowego krajobrazu do nowej, użytecznej formy, to za metodę percepcji estetyczno-ekologicznej środowiska przez społeczeństwo-artystę-użytkownika należy uznać partycypację, czyli czynne uczestnictwo społeczeństwa w kreacji otoczenia. Artysta-architekt krajobrazu jest edukatorem społeczeństwa i pomaga mu w zrozumieniu i pielęgnowaniu jego otoczenia. Natomiast społeczeństwo jako w pełni wyedukowany odbiorca sztuki ekologicznej staje się jej współkreatorem, współwłaścicielem i czynnym użytkownikiem. Zatem dzięki estetycznemu postrzeganiu, poprzez sztukę tworzoną w porozumieniu z technikami rekultywacji, krajobraz zdegradowany przestaje być kulturowo bezwartościowym. Więcej, może stać się pięknym i w pełni użytecznym.

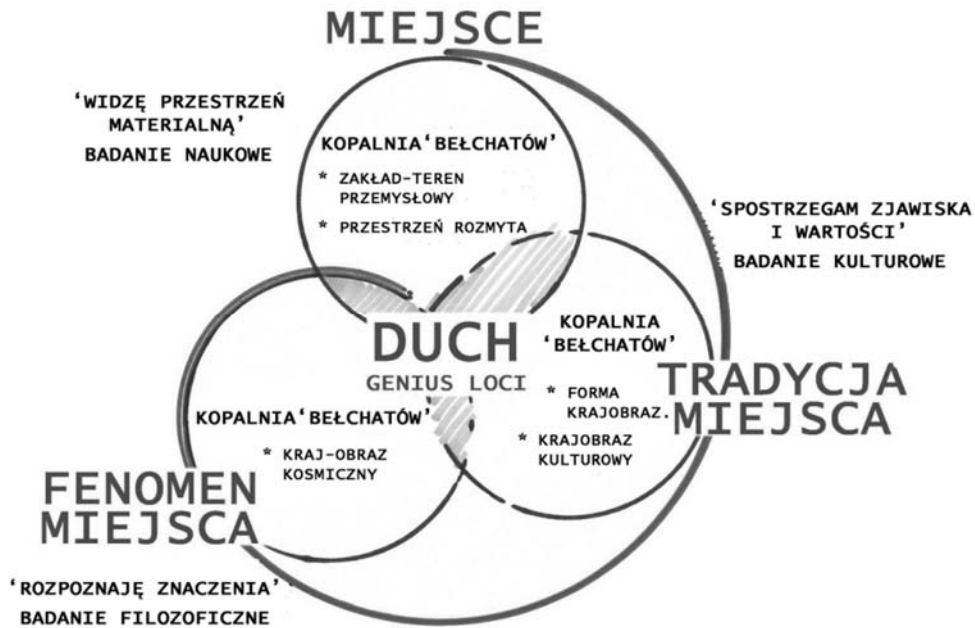
Ryc. 1. Schemat kreowania nowego krajobrazu pokopalnianego. *Źródło: opracowanie A. Idziak.*
 Fig. 1. Scheme of creation of a new, post-mine landscape. *Source: compiled by A. Idziak.*

BADANIE. TRANSFORMACJA. SZTUKA JAKO MEDIUM W KRAJOBRAZIE

„Transformacja w rozumieniu estetyki ekologicznej pozwala na to by w trakcie przekształceń, zdegradowany krajobraz był (pozostawał) nadal żywy, a zatem piękny” (Prigann, 2004).

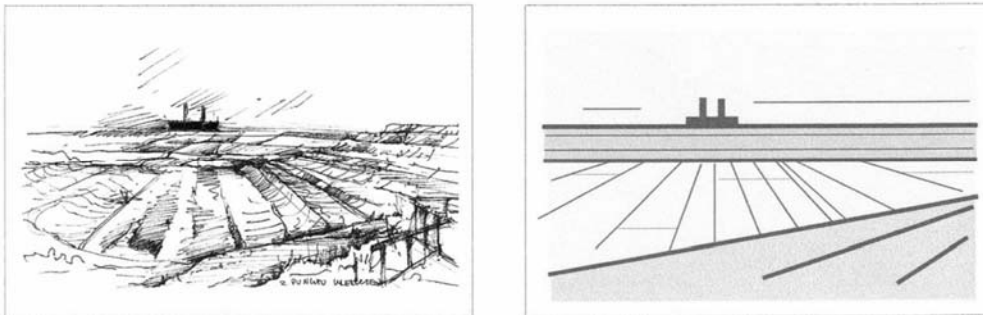
Przy takej transformacji krajobrazu można mówić o korzystaniu z wiedzy, osiągnięć nauki i techniki w architekturze i architekturze krajobrazu (Prigann, 2004). Podkreśla się wpływ wartości kulturowych i duchowych, potrzebę wcielania zasad zrównoważonego rozwoju w modele gospodarowania przestrzenią. Transformacja przestrzeni powinna być procesem wieloetapowym. Po pierwsze, w pełnej transformacji, konieczna jest identyfikacja miejsca, czyli określenie jakości przestrzeni, wartości krajobrazu. Identyfikacja miejsca powinna być dokonywana i w warstwie naukowej (oceny zasobów przyrodniczych, waloryzacji ekonomicznej, itp.) jak i kulturowej, badanej poprzez „odczuwanie” krajobrazu (nastroje identyfikujące charakter otoczenia) oraz w warstwie filozoficznej, odkrywającej ducha przestrzeni (rozpoznanie fenomenu miejsca). Po drugie obok badania krajobrazu w transformacji najważniejsze jest samo doświadczanie przestrzeni.

Ważnym narzędziem interpretującym otoczenia jest niewątpliwie sztuka. Pozwala ona na czytanie znaczeń krajobrazu. „Dlaczego poszukujemy znaczeń? - by pamiętać krajobraz.” (Królikowski, 2006). Sztuka jest formą wyrażania ludzkich myśli, potrzeb i wyobrażeń o tym, co go otacza. Im więcej indywidualnych wyobrażeń, tym więcej możliwości transformacji obrazu. Indywidualne zapisy krajobrazu idą w tym kierunku, by pokazać niepokazywalne, wyrażać niewyraźne” (Królikowski, 2006).

Ryc. 2. Schemat identyfikowania, wartościowania krajobrazu na podstawie koncepcji „Genius Loci” Christiana Norberga – Schulza. *Źródło: opracowanie A.Idziak.*

Fig. 2. Diagram of identification, evaluation of landscape based on “Genius Loci” conception by Christian Norberg – Schultz. *Source: compiled by A. Idziak.*

Ryc. 3. Widok na płn. ścianę odkrywki Bełchatów i zwałowiska wewnętrznego z punktu widokowego Kleszczów. Linearność i monumentalność „kosmicznego” krajobrazu. *Źródło: opracowanie A.Idziak.*

Fig. 3. A view on the northern Wall of the open cast mine seen from the observation deck “Kleszczów”. Linear and monumental character of the ‘cosmic’ landscape. *Source: compiled by A. Idziak.*

PRAKTYKA. SZTUKA KRAJOBRAZU KOPALNI

Doskonałymi przykładami sztuki krajobrazu wykorzystywanej jako narzędzie rekultywacji czy rewitalizacji przestrzeni poprzemysłowych (tu: Landart, Eco Art., Earthwork, Reclamation Art. – Sztuka Odzysku) mogą być działania artystów tworzących w grupach Survival na całym świecie. Warto wspomnieć tu o działalności Przemysława Pintala i Michała Bieńka, twórców „Przełądu sztuki w ekstremalnych warunkach” a także o akcjach Śląskiej grupy Będzin Beat tworzącej w ramach: Indunature (Program Alternatywa dla Miasta), T.O.Z.I. (Towarzystwo Obrońców Zabytków Industrialnych) oraz Alternatif Turistik (program Induwycieczek w zdegradowanym krajobrazie kopalń Śląska). Dzieła na większą skalę tworzyli klasycy gatunku Land i Eco Artu - prace Hermana Priganna w niemieckich kopalniach czy „Spiral Hill” Roberta Smithsona w kopalni w Emmen (Holandia). Wśród projektów realizowanych przez Polaków wyróżnia się „Mars” z cyklu „Pejzaże” Jarosława Kozakiewicza przedstawiający zwałowisko w zrehabilitowanym krajobrazie niemieckiej kopalni odkrywkowej jako organiczny model gigantycznego ludzkiego ucha (amfiteatr).

Modelowym przykładem wykorzystania sztuki w procesie rekultywacji jest park rzeźby Lough Boora w środkowej Irlandii. Teren kopalni torfu, która swój okres świetności przeżywała w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku, już po jej zamknięciu w 1994 r., został z powrotem „przekazany naturze”. Jednym z pierwszych podjętych działań było zorganizowanie w 2002 r. sympozjum artystycznego, którego celem było stworzenie, w jeszcze wyraźnie zdegradowanym krajobrazie, parku rzeźby. Obok artystów z wielu stron świata i różnych kręgów kulturowych swoje prace zrealizowali także twórcy lokalni. Dziś po kilku latach od tego wydarzenia, roślinność i zwierzęta już zdecydowanie śmieiej wkraczają na byłe tereny kopalni, a stworzone tu jezioro przyciąga wielu turystów (w tym liczne wycieczki szkolne) a rzeźby i instalacje nadal, mimo zmian w krajobrazie, mają swoją estetyczną „rację bytu”. Z miejscem utożsamia się starsze pokolenie – ludzie, którzy pracowali w kopalni – dzięki wykorzystaniu przy tworzeniu rzeźb elementów technicznych i przedmiotów znalezionych na terenie kopalni park zyskał wartość sentymentalną. Młodzież natomiast nie musi już jechać do samego Dublina aby obcować ze współczesną sztuką. Młodzi ludzie i dzieci zyskali także miejsca „tajemnych spotkań” – jako, że wiele z rzeźb ma również aspekt praktyczny np. altany pozostającej w obrębie estetyki przemysłowej.

Nie tylko artyści stają naprzeciw takim wyzwaniom - potencjalni użytkownicy obecnie zdegradowanego terenu także chcą by był on „miłym dla oka” i przedstawiał sobą jakąś wartość, opowiadał, bądź pozwalał na własne interpretacje. Partycypacja społeczna w odkrywaniu kopalnianego piękna stosowana jest już w praktyce. W ramach Parku Przemysłowego Emscher w niemieckich kopalniach odkrywkowych w okolicach Cottbus powstał projekt IBA Terrasen. Całość akcji skupiona pod

logiem „SEE” ma za zadanie: przedstawić obszar zmian (*see* z niem.: zespół przyszłych pokopalnianych jezior) oraz zmusić obserwatora do widzenia nowego krajobrazu (*see* z ang.: widzieć, patrzeć) a przede wszystkim włączyć do uczestnictwa w jego kreowaniu, jeszcze przed zalaniem odkrywek wodą, społeczność lokalną (warsztaty „Land in Motion”: wystawa projektów zagospodarowania terenów pokopalnianych z wykorzystaniem niepowtarzalnych walorów zdegradowanej przestrzeni, prelekcje, dyskusje, czynne warsztaty, wycieczki edukacyjne itp.).

Podobne idee przyświecały organizatorom studenckich warsztatów sztuki krajobrazu pt.: „Grand Kanion Sztuki. Kraj-obraz kopalni.” w Kopalni Węgla Brunatnego Bełchatów S.A.. Pozwoliły one na praktyczne udowodnienie teorii, że sztuka może być medium w gospodarowaniu przestrzenią pokopalnianą. Głównym, zrealizowanym celem krajobrazowo-artystycznego przedsięwzięcia była próba udowodnienia, że kopalnia to nie tylko technika, pozornie kulturowo „martwy industrial” (Idziak, 2006). Wykłady, wycieczka w głąb odkrywki, działania w terenie pozwoliły na zasygnalizowanie problemu wprowadzania sztuki do funkcjonowania i rekultywowania przestrzeni kopalnianej dla ogólnopolskich gremiów naukowych i projektowych. Działania artystyczne udowodniły, że sztuka może być sposobem na czasowe zagospodarowanie terenu, po likwidacji zakładów przemysłowych kopalni a przed rekultywacją wodną odkrywek. Przestrzeń odkrywki jako scenografia do działań stała się przestrzenią inspirującą, godną ożywiania, nadawania nowej wartości użytkowej, wreszcie nowym rodzajem żywego krajobrazu człowieka.

Warsztaty podsunęły myśl definiowania obszarów pokopalnianych jako terenów, które mogą stać się „polami sztuki współczesnej” poprzez integrację z rekultywacją techniczną. Zasygnalizowały potrzeby myślenia o przyszłej formie i niekonwencjonalnych sposobach eksploatacji terenu pokopalnianego jeszcze w czasie działalności wydobywczej kopalni oraz prac rekultywacyjnych. Teren BOT KWB Bełchatów S.A. stał się sceną nowego krajobrazu sztuki (nowe wypowiedzi artystyczne jako symbole potrzeb przyszłych użytkowników oraz samej przestrzeni; zaprezentowanie indywidualnych reakcji twórców na „kosmiczny krajobraz”; kreacja nowego oblicza oraz wartości przestrzeni kopalnianej za pomocą różnorodnych form wyrazu: malarstwo, rysunek, filmy video, fotografia, instalacje, happening, performance, fire show, projekcja filmów, muzyka, spektakle i inne).

PODSUMOWANIE

Sztuka jako narzędzie w repertuarze architekta krajobrazu (równorzędne do narzędzi dostępnych dzięki wiedzy przyrodniczej i do technik inżynierskich) może być metodą badania, identyfikowania, kształtowania i ochrony krajobrazu - wyrażania wyobrażeń człowieka o krajobrazie (sztuka jako symbol ludzkiego czytania przestrzeni, więc tworzenia krajobrazu). Ponieważ każdy krajobraz jest niepowtarzalny. Należy tylko umiejętnie czytać i wydobywać jego wartości. Nie jesteśmy w stanie

w pełni zwrócić przyrodzie terenów przemysłowych (pokopalnianych). W dobie tak silnej mechanizacji i przekształceń nie pozostaje nam zatem nic innego jak racjonalnie transformować to, co stworzyliśmy, by przyszłe pokolenia mogły podziwiać znaczenia i wartości nowych pseudo-zdegradowanych krajobrazów.

LITERATURA

- Bogdanowski J., 1994: O percepcji środowiska, praca zbiorowa, Zeszyty Naukowe 9 PAN, Instytut Ekologii PAN, , Warszawa.
- Gernot Böhme, 2002: Filozofia i estetyka przyrody (tłum. Jarosław Merecki, przed. Stanisław Czerniak), Oficyna Naukowa, Warszawa, s. Terminus nr 28.
- Idziak A., 2006: Transformacje krajobrazów postindustrialnych. Krajobrazowa koncepcja artystycznego zagospodarowania terenów kopalni węgla brunatnego BOT KWB Bełchatów S.A., praca magisterska pod opieką dr J.T. Królikowskiego, SGGW, Warszawa.
- Królikowski J. T., Rylke J., 2001: Społeczno-kulturowe podstawy gospodarowania przestrzenią, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Królikowski J. T., 2006: Interpretacje krajobrazów, Wyd. SGGW, Warszawa;
- Prigann H., Strelow H., David V. 2004: Ecological Aesthetic. Art in Environmental Design: Theory and Practise, Birkhauser, Berlin.
- Szysko J., Rylke J., Jeżowski P. [w:] Ocena i wycena zasobów przyrodniczych, Wyd. SGGW, 2002, Warszawa.
- Toepfer K., 2002: podsumowanie Światowego Szczytu w Johannesburgu, 2002; dokumenty podstawowe UNEP: „Różnorodność w naturze i kulturze” oraz UNESCO: „Poprzez kulturę zrównoważonej różnorodności”, deklaracja z Johannesburga.
- Wilkożewska K., 1990: Estetyka ekologiczna. [w:] Gołaszewska M. (red.), Nauka o pięknie. Rozprawy z pogranicza estetyki, aksjologii ogólnej i antropologii filozoficznej, Wyd. UMCS, Kraków – Lublin.

SUMMARY

BETWEEN A MINE AND A LANDSCAPE. TRANSFORMATION THROUGH A LANDSCAPE ART.. INSTALLATION, SCULPTURE, PERFORMANCE AS A TOOL FOR RECLAIMING POSTINDUSTRIAL LANDSCAPES

Postindustrial landscape, abandoned by its creator, loses cultural sense of existence. It asks for reinterpretation of its meaning, for bringing out and giving new qualities, finally for a new way of promotion (as it is exceptionally attractive place for landscape art). New perspectives of postindustrial landscape transformation most of all should be seen as changes in: perceiving, defining the space and reading

the landscape "here and now". Designing and art activities as a part of reclamation of those landscapes should become a counterbalance to standard reclamation actions that require decades. Therefore attempts of alternative actions in landscape reclamation should focus on theoretical and practical changes: on reinterpretation of the definition of reclamation, recognition of possibilities of using art as a tool in perception and creating landscapes, finally on selection of spaces and art actions that could be used in the given landscape. By drawing the experience from the Western practice of landscape culture: Land Art, Earthwork, Eco Art, Environmental Art, Integrative Landscape Art, finally Reclamation Art it is possible to prove that transformation of destroyed landscape through dialog with art is feasible and that cooperation of landscape architects and artists' working together with engineers and scientists can give positive results. Examples: Jaroslaw Kozakiewicz "Mars" project (Germany), sculpture park in Lough Boora peat mine (Ireland), "IBA Terassen" workshops in Lusatia (Germany), "Bedzin Beat" group works in mines in Silesia (Poland), students' workshops in brown coal open cast mine in Bełchatów (Poland) "Grand Canyon of Art. Landscape of the Mine.2006"